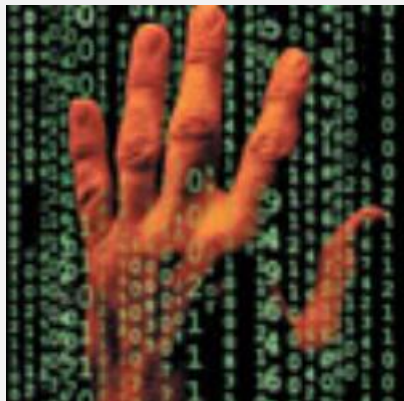


اخلاق فناوری اطلاعات از دیدگاه اسلام

اخلاق فناوری اطلاعات موضوعی است میان‌رشته‌ای که بحث از آن به حوزه اخلاق و حوزه فناوری اطلاعات مرتبط است...



اخلاق فناوری اطلاعات موضوعی است میان‌رشته‌ای که بحث از آن به حوزه اخلاق و حوزه فناوری اطلاعات مرتبط است. اخلاق فناوری اطلاعات، از مباحثی است که در اخلاق کاربردی مطرح می‌شود. اخلاق کاربردی از زیرشاخه‌ها یا پیوسته‌های فلسفه اخلاق است که به مباحثی می‌پردازد که به ارزش‌های عملی رفتار انسان‌ها در حوزه‌هایی خاص مربوط می‌شود. اخلاق پزشکی، اخلاق زیست‌محیطی، اخلاق روزنامه‌نگاری، اخلاق تجارت و... از شاخه‌های اخلاق کاربردی است. اخلاق فناوری اطلاعات نیز از جمله شاخه‌های اخلاق کاربردی است. این رشته می‌کوشد به پرسش‌هایی پاسخ گوید که مرتبط با بنیان‌های ارزشی رفتارها و مسئولیت‌های افراد در حوزه فناوری اطلاعات است. در اخلاق فناوری بر این تأکید می‌شود که فناوری اطلاعات نه تنها در نحوه رفتار و اقدامات روزمره انسان‌ها تأثیر می‌گذارد بلکه تلقی آنها را از مسائل نیز تغییر می‌دهد. اخلاق فناوری اطلاعات مواجهه با این چالش‌هاست.

مطلب حاضر که نوشته‌ای از سلام عبدالله پژوهشگر مسلمان این حوزه از دانش است، با نگاه به آموزه‌های اسلامی می‌کوشد تا مبانی اخلاق فناوری اطلاعات را در اسلام، قرآن و سنت پیامبر به بحث و بررسی بگذارد. لازم به یادآوری است که نویسنده در استنباط احکام فقهی اسلام، از شیوه اهل سنت پیروی کرده که این مسئله می‌تواند تفاوت‌هایی را با نگرش شیعی در برداشت و استنباط احکام مشابه از قرآن و سنت در این خصوص فراهم آورد.

امروزه زنجیره‌های از شبکه‌ها محیط جهانی مناسبی را برای انسان‌ها جهت کار، اجتماعی‌شدن، یادگیری و خرید و فروش فراهم ساخته است. این شبکه‌ها در عین حال به‌عنوان ابزاری برای تجاوز به حریم خصوصی، کسب سرمایه‌های نامشروع، میدانی برای جنگ‌های سایبری و در برخی موارد به‌عنوان عاملی برای گرفتن جان انسان‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. حوزه اخلاق فناوری اطلاعات؛ برای پیشگیری از این تأثیرات منفی شکل گرفته است. ورود و اسمیت در تعریف اخلاق اطلاعات آن را حوزه‌ای دانسته‌اند که اخلاق را در 3 زمینه تهیه، کنترل و استفاده از اطلاعات به کار می‌گیرد.

تاکنون بیشتر بررسی‌های انجام‌شده درباره اخلاق اطلاعات، از منظر اخلاق یهودی مسیحی، با بهره‌گیری از آثار فیلسوفان سنتی و مدرن و با کمترین توجه به رهیافت اخلاقی اسلام بوده است. به‌رغم این واقعیت که اسلام یکی از ادیان بزرگ جهان است، ساختار بنیادین اخلاقی این دین هنوز به‌طور کامل شناخته نشده است. اسلام در گذشته برای امپراتوری‌های گوناگون سعادت و خوشبختی را به ارمغان آورده است. کرنی تبیین کرده است که اخلاق اسلامی؛ از نظر مفاهیم، مواضع و سلسله‌برهان‌هایی که ارائه کرده فوق‌العاده غنی و با عظمت است. هدف مقاله حاضر معرفی اسلام و منابع معرفت آن و سازوکاری است که برای ترسیم احکام اخلاقی مورد استفاده قرار می‌دهد. یک بررسی موردی نیز در انتهای مقاله، این سازوکار را روشن‌تر می‌کند.

اسلام

اسلام یک دین توحیدی با بیش از 1/5 میلیارد نفر پیرو است. پیام اساسی اسلام آن است که خدا تنها آفریننده است و حضرت محمد(ص) پیامبر و عبد اوست. در اسلام آموزه‌ها و قوانین روشنی درباره مناسک دینی، شخصیت فردی، اخلاقیات، عادات، روابط خانوادگی، وقایع اجتماعی و اقتصادی، مدیریت، حقوق و وظایف شهروندان، نظام قضایی، قوانین جنگ و صلح، روابط بین‌المللی و حفظ محیط‌زیست وجود دارد.

بوحدیثه بر این باور است که اسلام را می‌توان به‌عنوان یک فرهنگ (superculture) توصیف کرد، هم به این خاطر که اسلام همواره بر جوامع مختلف به‌طور عام تأثیر داشته است و هم اساساً به خاطر این‌که غنای فوق‌العاده‌اش؛ مجموعه آموزه‌ها و قوانین اسلام که شریعت است؛ نامیده می‌شود زیربنای اخلاقی رفتارها را برای فرد یا جامعه فراهم می‌کند.

شریعت مبتنی است بر منابع اولیه و ثانویه معرفت که عبارتند از: 1- قرآن یا کتاب مقدس مسلمانان 2- سنت یا روش پیامبر و سیره یا شیوه زندگی او 3- اصول الفقه یا علم فقه که علم حقوق اسلامی است.

عالمان دینی از این منابع برای تطبیق یک قانون بر یک موضوع یا معضل خاص بهره می‌گیرند تا تصمیم صحیح را اتخاذ کنند.

قرآن

قرآن دارای محتوایی کامل است و برای همیشه محافظت شده است. آیه 3 سوره مائده موبد این ادعاست، آنجا که می‌فرماید: امروز دین‌تان را کامل و نعمتم را بر شما تمام کردم و اسلام را (به‌عنوان) آیین شما پسندیدم؛ همچنین آیه 9 سوره حجر که می‌گوید: بی‌گمان ما خود، قرآن را فروفرستادیم و به یقین، ما نگهبان آن خواهیم بود.

آیه دیگری که بیانگر کامل بودن قرآن است آیه 38 سوره انعام است که در آن چنین آمده است: «171؛ ما در (این) کتاب، هیچ چیز را فرونگذاشتیم»؛

مسلمانان بر این باورند که اسلام یک دین جاودانه است، زیرا اسلام یک دین ساخته دسته بشر نیست و آموزه‌های آن در همه زمان‌ها و مکان‌ها قابل اجراست. قرآن حدود 400 آیه در رابطه با اصول حقوقی و حدود 5 هزار و 800 آیه درباره تهذیب نفس به وسیله رفتارهای اخلاقی دارد. قرآن همچنین مدعی اخلاق جهانی و عام است؛ چرا که این دین برای همه انسان‌ها فروفرستاده شده است. سخن قرآن چنین است: «171؛ ای مردم! ما شما را از مردی و زنی آفریدیم و شما را گروه‌ها و قبیله‌ها کردیم تا یکدیگر را بازشناسید»؛ (سوره حجرات، آیه 13) نه اینکه یکدیگر را خوار و حقیر شمارید.

سنت و سیره پیامبر(ص)

سنت عبارت است از سنن النبی پیامبر که اعمال، رفتار و موافقت‌های ضمنی یا توصیف سیمای ظاهری پیامبر(ص) را در بر می‌گیرد. سنت، مبنایی را برای اخلاق فضیلت مدار فراهم کرده است. زندگی پیامبر موفقیت‌های او و رفتارهای اخلاقی وی به عنوان یک پیامبر، شارع و قانونگذار، معلم، همسر، پدر، بازرگان، رهبر، مصلح و یک انسان سلحشور را مستند می‌سازد. ایشان مسئولیت داشت جوامع گوناگون را ذیل یک نظام معنوی به سعادت برساند.

اصول الفقه یا علم فقه

علم فقه به دنبال استنباط و فهم ماهیت اصول کاربردی قرآن و سنت است. شناخت این اصول مستنبطه به عالمان دینی و مردم امکان می‌دهد که رفتارهای اخلاقی را بازشناسند. این علم همچنین از منابع ثانویه‌ای چون استدلال قیاسی و اجماع عالمان دینی بهره می‌گیرد. [باید توجه داشت که از دیدگاه فقه شیعه، قیاس به عنوان یک نوع دلیل، قابل قبول نیست و اجماع نیز صورت بندی خاص خود را دارد - مترجمان]. اگر قیاس از به دست دادن یک حکم ناتوان باشد آنگاه نوبت به فهم و دریافت عالمان دینی (اجماع) می‌رسد. با بهره‌گیری از مجموعه این منابع، عالمان مسلمان به سازوکار مناسب برای مواجهه با چالش‌های موجود در ادوار مختلف تاریخ دست یافته‌اند؛ چالش‌هایی از قبیل: سقط جنین، مرگ آسان و خودخواسته (آتانازی)، مالکیت فکری و تکثیر و بهره‌برداری غیرمجاز از نرم‌افزارها. حکم نهایی در این زمینه در نهایت، رسیدن فقط به درست یا نادرست بودن یک عمل نیست بلکه هر عملی در چارچوب یکی از مقولات پنج‌گانه اخلاقی (احکام خمس) جای می‌گیرد که عبارت است از: مباح، حرام، مستحب، واجب و مکروه.

هدف عام قوانین اسلامی عبارت است از: کاستن یا دفع ضرر و جلب سود و منفعت. عالمان دینی به این نتیجه رسیده‌اند که متعلقات قوانین اسلامی پیرامون 3 سطح از نیازها و علایق شکل گرفته که می‌توان آنها را «171؛ ضروریات»؛ «171؛ رفاهیات»؛ و «171؛ ذوقیات» نامید. ضروریات عبارت است از: نیازهای عمومی که زندگی انسان‌ها به آنها وابسته است. اسلام به دنبال ترویج و حمایت از 5 ضرورت عمومی است که با عنوان «171؛ ضروریات خمس» شناخته می‌شوند. این پنج نیاز ضروری عبارتند از: دین و مذهب، حق حیات، سرمایه، اندیشه و اصل و نسب. «171؛ رفاهیات»؛ نیز چیزهایی هستند که مردم برای رفع سختی‌های زندگی روزمره خود به آنها نیاز دارند. «171؛ ذوقیات»؛ یا استحسانیات موضوعاتی هستند که رفتار و کردارهای اخلاقی برای زندگی روزمره را در بر می‌گیرند.

عالمان دینی با شناخت متعلقات اساسی قوانین اسلامی، توانسته‌اند بیش از 70 اصل یا قاعده حقوقی را از قرآن و سنت استخراج کنند (که به آنها «171؛ قواعد الفقه» گفته می‌شود). در پرتو این قوانین، عالمان دینی می‌توانند نظریات خود را مستند و پشتیبانی کنند و به تصمیم‌ها و انتخاب‌های خود درباره 3 نوع نیاز بنیادینی که از آن سخن به میان آمد و بیش از همه، تأکید بر حفظ ضروریات پنج‌گانه (یعنی دین، سرمایه، حق حیات، فکر و اندیشه و داشتن اصل و نسب) وزانت ببخشند.

برخی از اصول مستنبطه عبارتند از: 1- ضرر رساندن به دیگران به هر اندازه که باشد ممنوع است. 2- دفع ضرر نباید از طریق ضرر رساندن باشد. 3- از نظر اسلام نه باید ضرر زد و نه باید ضرر دید. 4- دفع ضرر مقدم است بر جلب منفعت. 5- منفعت عمومی مقدم است بر منفعت شخصی. 6- کار غیرقانونی، غیرقانونی است، خواه به وسیله خود شخص انجام گیرد، خواه از سوی عامل او. 7- عرف، مبناي قضاوت است. 8- اصل اولیه در استفاده از اشیاء، کسب اجازه از صاحبان آنهاست.

این اصول گاهی به تنهایی و گاه همراه با یکدیگر مورد استفاده قرار می‌گیرند و در مواردی هم نیازمند یک نگاه جامع و کل‌نگر هستند که با متنی از قرآن و سنت همراه باشد. همچنین بهره‌گیری از این اصول باید با توجه به هدف اصلی حفظ ضروریات پنج‌گانه باشد تا مانع از ایجاد تضاد یا تناقض بین اصول شود. موردی که در ادامه می‌آید نمونه‌ای است از به‌کارگیری اصول اسلامی و شیوه تفکر دینی جهت استنباط یک حکم اخلاقی.

بررسی موردی: تکثیر غیرمجاز نرم‌افزارها

بررسی مورد حاضر نشان می‌دهد که رهیافت عالمان و اندیشمندان اسلامی به یک مسئله اخلاقی چگونه باید باشد تا بتوانند قاعده اخلاقی مربوط به عمل تکثیر غیرمجاز نرم‌افزارها را استنباط کنند. یکی از اصل‌های حقوقی فقه بیان می‌دارد که «171؛ اصل اولیه در استفاده از اشیاء، کسب اجازه از صاحبان آنهاست»؛ این اصل بیانگر آن است که کسب اجازه یک امر و حالت طبیعی است، مگر آنکه سندی وجود داشته باشد که اجازه تغییر این وضعیت را بدهد.

به هر صورت، مسئله تکثیر غیرمجاز نرم‌افزارها موجب زیان پدیدآورندگان آنها و از بین رفتن انگیزه ایشان برای تولید نرم‌افزارهای

بیشتر و بهتر می‌شود. به خاطر ضرر و زیان‌های آشکار این کار است که عالمان دینی باید به جست‌وجو در منابع اولیه اسلامی (قرآن و سنت) بپردازند تا آموزه‌هایی را پیدا کنند که آنان را در استنباط حکم اخلاقی این کار یاری کند. در اینجا 2 آیه از قرآن که ممکن است در این باره مفید واقع شود را ذکر می‌کنیم:

1- 171#؛ ای مؤمنان! درای‌های یکدیگر را در میان خود، نادرست نخورید، مگر داد و سندی با رضای خودتان باشد؛ raquo؛ (سوره نساء، آیه 29، ترجمه گرمارودی).

2- 171#؛ ای مؤمنان! به پیمان‌ها وفا کنید؛ raquo؛ (سوره مائده، آیه 1).

در آیه نخست، قرآن به مردم می‌گوید که اموال دیگران را از بین نبرند. تکثیر و استفاده غیرمجاز از نرم‌افزارها [از بین بردن اموال دیگران است و] می‌تواند باعث ورشکستگی سازندگان آنها شود. آیه دوم مردم را به وفاداری و عمل به عقود و قراردادهایشان فرمان می‌دهد. بسیاری از برنامه‌های نرم‌افزاری یک توافقنامه به کاربرانشان می‌دهند که لازم است از سوی کاربر پذیرفته و مراعات شود، اگر در چارچوب موازین قانونی باشد.

از آموزه‌های موجود در سنت اسلامی نیز 3 حدیث زیر می‌تواند به‌عنوان مویدات بیشتری درباره دستورات قرآنی که در بالا گفته شد به کار رود. این موارد عبارت است از: 1- 171#؛ مسلمانان باید قراردادهای خود با دیگران را محترم بشمارند؛ raquo؛. 2- 171#؛ استفاده از سرمایه یک مسلمان بدون اجازه او حرام است؛ raquo؛ 3- 171#؛ هر کس قبل از دیگران چیزی را به‌طور مشروع به دست آورد، حق بیشتری نسبت به آن دارد؛ raquo؛.

[افزون بر آموزه‌های فوق‌الذکر از کتاب و سنت] اصول فقهی زیر نیز در تبیین حکم تکثیر غیرمجاز نرم‌افزار می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد: 1- 171#؛ از نظر اسلام نه باید ضرر زد و نه باید ضرر دید؛ raquo؛ 2- raquo؛ دفع ضرر مقدم است بر جلب منفعت؛ raquo؛ 3- raquo؛ عرف، مبنای قضاوت است؛ raquo؛.

استفاده از نسخه‌های غیرمجاز نرم‌افزار می‌تواند باعث ضرر پدیدآورندگان آنها شود و بنابراین 171#؛ نباید به دیگران ضرر وارد کرد؛ raquo؛. به‌علاوه، این کار زیر پا گذاشتن و از بین بردن سرمایه، یعنی یکی از ضروریات خمس (دین و مذهب، حق حیات، سرمایه، اندیشه و اصل و نسب) است که قبلاً گفته شد. گرچه ممکن است افرادی از تکثیر غیرمجاز نرم‌افزارها سود ببرند لکن این امکان هم هست که با این کار، پدیدآورندگان نرم‌افزار انگیزه خود را برای نگارش نرم‌افزارهای جدید برای رساندن منفعت بیشتر به جامعه از دست بدهند؛ بنابراین، 171#؛ دفع ضرر مقدم است بر کسب منفعت؛ raquo؛.

سومین اصل فقهی که در بالا گفته شد بیان می‌دارد که 171#؛ عرف، مبنای قضاوت است؛ raquo؛. [از منظر این اصل نیز اگر بخواهیم مسئله تکثیر غیرمجاز نرم‌افزارها را بررسی کنیم باید بگوییم:] امروزه در اغلب کشورهای جهان، موقعیت‌ها و مواضع قانونی گوناگونی برای حفظ سرمایه‌های فکری شهروندان‌شان وجود دارد که این مواضع باید از سوی همگان مراعات شود. در استدلال قیاسی نیز با به دست آوردن علت اصلی یک حکم کاربردی از قرآن یا سنت، این اصل به‌عنوان یک قاعده نسبت به مواردی که مورد بررسی قرار گرفته اعمال می‌شود افزون بر موارد فوق، تامل روی فضایی که از حضرت محمد (ص) در سیره ایشان نقل شده نیز می‌تواند در تلاش برای تصور اینکه آن حضرت در مورد موضوعی چون تکثیر غیرمجاز نرم‌افزار چه عکس‌العملی داشت مفید واقع شود.

داستان‌های مستند فراوانی از زندگی آن حضرت وجود دارد که سیمای عدالت‌طلبی، صداقت، شجاعت و دیگر فضایل وی را ترسیم می‌کند. پس از به کار گرفتن استدلال‌ها و تلاش‌های سه‌گانه فوق [یعنی استفاده از کتاب و سنت، قیاس و اجماع و سیره نبوی] یک قاعده مبتنی بر 5 مقوله اخلاقی (واجب، حرام، مستحب، مکروه و مباح) به دست می‌آید. در واقع، عالمان دینی مشخص می‌کنند که تکثیر غیرمجاز نرم‌افزارها یک عمل حرام است، چرا که به پدیدآورندگان آنها ضرر می‌رساند و چه بسا آنان را از ارائه خدمات بیشتر به جامعه باز دارد.

حکایت‌ها، تمثیلات و استعاره‌ها

قرآن و سنت همچنین سرشار از حکایت‌ها، تمثیلات و استعاره‌هایی است که در شکل دادن به رفتارهای اخلاقی مسلمانان نقشی مهم بازی می‌کنند. به‌عنوان مثال، حکایت زیر بیانگر احوالات گروهی از انسان‌هاست که روی یک کشتی هستند؛ 171#؛ گروهی از این افراد روی قسمت بالایی کشتی نشسته‌اند و گروهی دیگر در قسمت پایینی قرار دارند. وقتی که افراد پایینی نیاز به آب داشته باشند باید به قسمت بالا بروند (و این امر باعث زحمت کسانی می‌شود که در قسمت بالا هستند). به همین خاطر به بالانشین‌ها می‌گویند که اجازه دهید ما در قسمت مشترک کشتی سوراخی ایجاد و از آن آب تهیه کنیم، تا دیگر مزاحم کسانی که در قسمت بالا هستند نشویم. حال اگر بالانشین‌ها به آنان اجازه انجام چنین کاری را بدهند، همه سرنشینان کشتی از بین می‌روند لکن اگر مانع کار آنان شوند هر دو گروه در امان می‌مانند؛ raquo؛.

یکی از نکته‌های اخلاقی‌ای که از این داستان فهمیده می‌شود آن است که رفتار غیراخلاقی یک فرد می‌تواند امنیت همه افراد را تهدید کند. باید توجه داشت که این کافی نیست که انسان عمل اخلاقی انجام دهد بلکه لازم است دیگران را نیز از انجام کارهای غیراخلاقی باز دارد.

ترجمه: حسینعلی رحمتی - کوثر رحمتی
همشهری آنلاین

